

Pemeriksaan aset semula jadi untuk kelestarian pelancongan di Negeri Pahang

Habibah Ahmad^{1, 2}, Hamzah Jusoh¹, Mushrifah Idris², Amriah Buang¹, Nur Amirah Kamarus Zaman¹, Sri Winarni Samsir¹, Ahmad Nazrin Aris Anuar^{1, 3}

¹Pusat Pengajian Sosial, Pembangunan dan Persekitaran, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, ²Pusat Penyelidikan Tasik Chini, Fakulti Sains dan Teknologi, Universiti Kebangsaan Malaysia, ³Pusat Pengajian Pengurusan Taman & Ameniti, Fakulti Senibina, Perancangan & Ukur, Universiti Teknologi MARA, Shah Alam

Correspondence: Habibah Ahmad (email: ha@ukm.my)

Abstrak

Aset semula jadi sama ada berasaskan alam sekitar ataupun budaya sudah menjadi sebahagian daripada prasyarat dalam memajukan sektor pelancongan. Apabila ia menjadi motif utama kunjungan pelancong ke sesebuah destinasi, ini menunjukkan faktor tersebut berterusan menjadi penting dalam pelancongan, terutama bagi negeri-negeri yang kaya dengan tarikan dan sumber semula jadi. Dalam konteks ini, negeri Pahang merupakan salah sebuah negeri yang mempunyai kepelbagaian aset semula jadi yang mampu menjadi tarikan pelancongan. Persoalannya, bagaimanakah memperkasakan aset semula jadi yang pada umumnya 'kaku' dan 'keras' kepada suatu perwatakan yang 'lembut' dan 'bermakna', yang berupaya menjanakan pengalaman, penceritaan dan keunikan kepada pelancong. Selain itu, ia masih belum difahami secara mendalam, terutama oleh pihak-pihak berkepentingan. Meskipun ekopelancongan dan pelancongan alam semula jadi sudah berdekad lamanya berada dalam dimensi pelancongan, namun masih ada ruang dan kewajaran untuk memperkasakannya sekiranya aset ini dilihat secara lebih berkarakter, menawarkan pengalaman, penceritaan dan ilmu lokal yang dicari-cari oleh para pelancong masa kini. Makalah ini cuba memberikan senario aset semula jadi di negeri Pahang dan kawasan ekobudaya Tasik Chini-Pekan dalam usaha untuk mengenal pasti pendekatan dalam memperkasakan lagi aset semula jadi tersebut. Melalui penelitian ini, aset semula jadi tersebut mempunyai ragam dan dimensi yang perlu diangkat sama ada menjadi ikon pelancongan negeri Pahang, dibentuk semula sebagai produk cenderahati dan perhiasan diri ataupun menjadi landskap panorama yang menjana percutian kembara jelajah negeri atau laluan luar bandar yang lebih menarik. Makalah ini turut mengemukakan cadangan bagaimana memperkasakan aset semula jadi ini bagi membolehkan pihak berkepentingan melakukan inisiatif secara kolaborasi iteratif antara komuniti dan Universiti. Ini akan memastikan aset semula jadi ini terus menjadi prasyarat utama perkembangan dan kelestarian pelancongan Negeri Pahang.

Katakunci: aset alam dan budaya, aset semula jadi, pelancongan lestari, pemeriksaan, pemetaan dan kontruk, Tasik Chini-Pekan

Empowering the natural touristic assets for sustainable tourism in the State of Pahang

Abstract

Touristic assets be they nature or cultural-based have now becoming an important part of the prerequisites for ensuring sustainable tourism. It becomes a prime motivation among tourists, especially for destinations and states that have ample natural resources. In Malaysia, Pahang is one states that has a diverse range of natural assets that can ensure continuous tourists' arrivals. The question posed here is, how can some of these touristic assets classified as 'stiff' and 'hard' can be changed into more friendly characters, preferably 'soft' and 'meaningful' experiences. Although ecotourism and nature tourism have existed for more that four decades in tourism development in Malaysia, it has not been clearly understood, especially by the stakeholders. This gap provide strong basis for empowerment initiative as these assets are highly appreciated in offering real life

experiences, story-telling and local knowledge to tourists today. This paper aims to identify the provision of natural assets in Pahang and the eco-cultural of Tasik Chini-Pekan as an effort to identifying approaches that can be enhanced in the natural assets. Results indicate that the natural assets have multi-faceted dimensions that suit the Pahang tourism icon, as well as souvenir, jewelery products and scenic landscape that makes rural tourist routes more attractive. This paper put forward proposals on how to strengthen these natural assets to enable the stakeholders to do iterative collaborative initiative between the community and the University. This will ensure that natural assets to become a key prerequisite tourism development and sustainability in Pahang tourism development.

Keywords: environmental and cultural assets, empowerment, mapping and construct, natural assets, sustainable tourism, Tasik Chini-Pekan

Pengenalan

Pelancongan merupakan sektor yang semakin berkembang pesat di Malaysia kerana menyumbang kepada pendapatan dan pertumbuhan ekonomi negara. Justeru itu, kerajaan telah membangunkan pelbagai produk pelancongan baru di seluruh negara dari semasa ke semasa bagi menarik minat pelancong untuk melakukan kunjungan. Antara aset yang sudah sekian lama menjadi sumber pencarian pengalaman dalam kalangan pelancong adalah aset semulajadi. Aset semula jadi ini juga mendapat perhatian kerajaan dan penyelidik apabila kesedaran masyarakat global terhadap kepentingan penjagaan alam sekitar dan warisan budaya mula meningkat. Isu aset semula jadi terus ditangani bagi memastikan pembangunan yang dilaksanakan adalah seimbang dan berkekalan. Kerana itu, usaha mengintegrasikan keseimbangan alam sekitar ke dalam perancangan pembangunan telah dipertingkatkan, dan usaha memperkukuhkan mekanisme institusi, perundangan dan peraturan telah dilakukan. Bagi memastikan pembangunan pelancongan dilakukan secara lestari, satu bentuk pengurusan aset semula jadi perlu dilaksanakan secara terancang dan menyeluruh.

Di negara-negara maju, penumpuan kepada *reconstructing nature* dan mengangkat alam semulajadi sebagai ikon landskap telah lama dilakukan, misalnya landskap diabadikan dalam bentuk poskad dan fesyen. Ini memperlihatkan aset semulajadi menjadi prasyarat kepada kecemerlangan pelancongan. Selain itu, para sarjana pelancongan melihat pembangunan aset semulajadi dilakukan bukan atas tuntutan ekopelancongan semata-mata, tetapi juga pembangunan aset semulajadi dalam dimensi yang menjangkau tafsiran dan konstruk pelancong masa kini. Berdasarkan kajian tentang *naturedantourism*, beberapa aspek ditekankan merangkumilandskap geografi seperti taman negara, kawasan yang dilindungi, air terjun, tasik, empangan, pantai, gua dan formasi, panorama menarik; dan kawasan yang mempunyai keindahan semula jadi (Akama, 1996; Richard & Hall, 2000). Dalam masa yang sama, kriteria *essential* dan *desirable* mendokong kepada sumber tarikan ini. Sungguhpun literatur tentang aset semulajadi dan pelancongan diteliti dalam pelbagai dimensi, isu dan pendekatan, namun tidak dinafikan aset semulajadi terus menjadi bahagian penting dalam pelancongan oleh penggiat dan pengkaji sektor ini.

Negeri Pahang merupakan negeri yang kaya dengan aset semula jadi dan kepelbagaian budaya yang diwarisi oleh masyarakat setempat. Persekitaran aset semula jadi merupakan sumber asas bagi pembangunan produk pelancongan. Tanpanya, pincanglah sektor pelancongan di negeri ini. Sebagai Bandar Diraja Pahang, Pekan merupakan sebuah mercu tanda yang kaya dengan nilai-nilai sejarah, seni bina bangunan yang menarik serta keunikan budaya masyarakat tempatan, dan aset semula jadi yang boleh ditawarkan kepada pelancong. Selain itu, kewujudan Tasik Chini dan Sungai Pahang menjadi aset semula jadi yang tidak ternilai bagi Negeri Pahang kerana wujudnya sumber semula jadi yang menarik seperti air terjun, gunung ganang, gua, sungai, hutan tropika serta perkampungan Orang Asli yang masih mengekalkan budaya dan adat resam kehidupan. Ciri-ciri aset semula jadi terdiri daripada tarikan yang paling asas seperti pemandangan indah dek sinaran matahari, panorama laut dan pantai sehinggalah kepada tempat-tempat yang belum pernah diterokai oleh manusia, membolehkan dimensi produk dan pengalaman pelancongan berkaitan alam sekitar dipelbagaikan.

Bagi tahun 2013, Kerajaan Pahang menyasarkan bahawa negeri ini akan menarik sebanyak 12 juta pelancong, jumlah yang sama seperti tahun sebelumnya. Pelbagai usaha diperkenalkan bagi memastikan para pelancong menghabiskan masa yang lebih panjang di negeri Pahang. Memandangkan potensi pelancongan berteraskan aset semula jadi amat besar, Pahang seharusnya tidak melepaskan

peluang menjadi sebuah destinasi pelancongan berteraskan keindahan dan keunikan aset semula jadinya. Dalam konteks ini, kepelbagaian produk pelancongan yang ditawarkan mampu memenuhi kehendak pelbagai segmen pelancong seperti warisan budaya, tarikan pulau, tasik, sungai, gunung, hutan yang menyimpan pelbagai khazanah bernilai.

Negeri Pahang berpotensi untuk dibangunkan sebagai sebuah destinasi pelancongan melalui penerapan konsep pembangunan pelancongan berasaskan aset semula jadi. Usaha untuk memperkasakan aset semula jadi negeri Pahang perlu dipertingkatkan bagi menjadikan aset ini sebagai produk pelancongan yang mampu menyumbang kepada ekonomi negeri Pahang. Melalui Wilayah Koridor Ekonomi Wilayah Pantai Timur (ECER), satu konsep baru pelancongan dapat dibangunkan di Pahang dengan menghubungkan aset semula jadi dan warisan budaya sebagai tarikan bagi menggalakkan pelancong menerokai keindahan negeri Pahang. Khazanah aset semula jadi yang ada di Pahang perlu diterokai untuk memberi 'nilai tambah' dalam mewujudkan daya saing kepada industri pelancongan sama ada di peringkat atau di peringkat negara. Justeru itu, artikel ini bertujuan membincangkan pemerkasaan aset semula jadi di negeri Pahang sebagai sebuah destinasi pelancongan.

Aset semula jadi dalam pelancongan

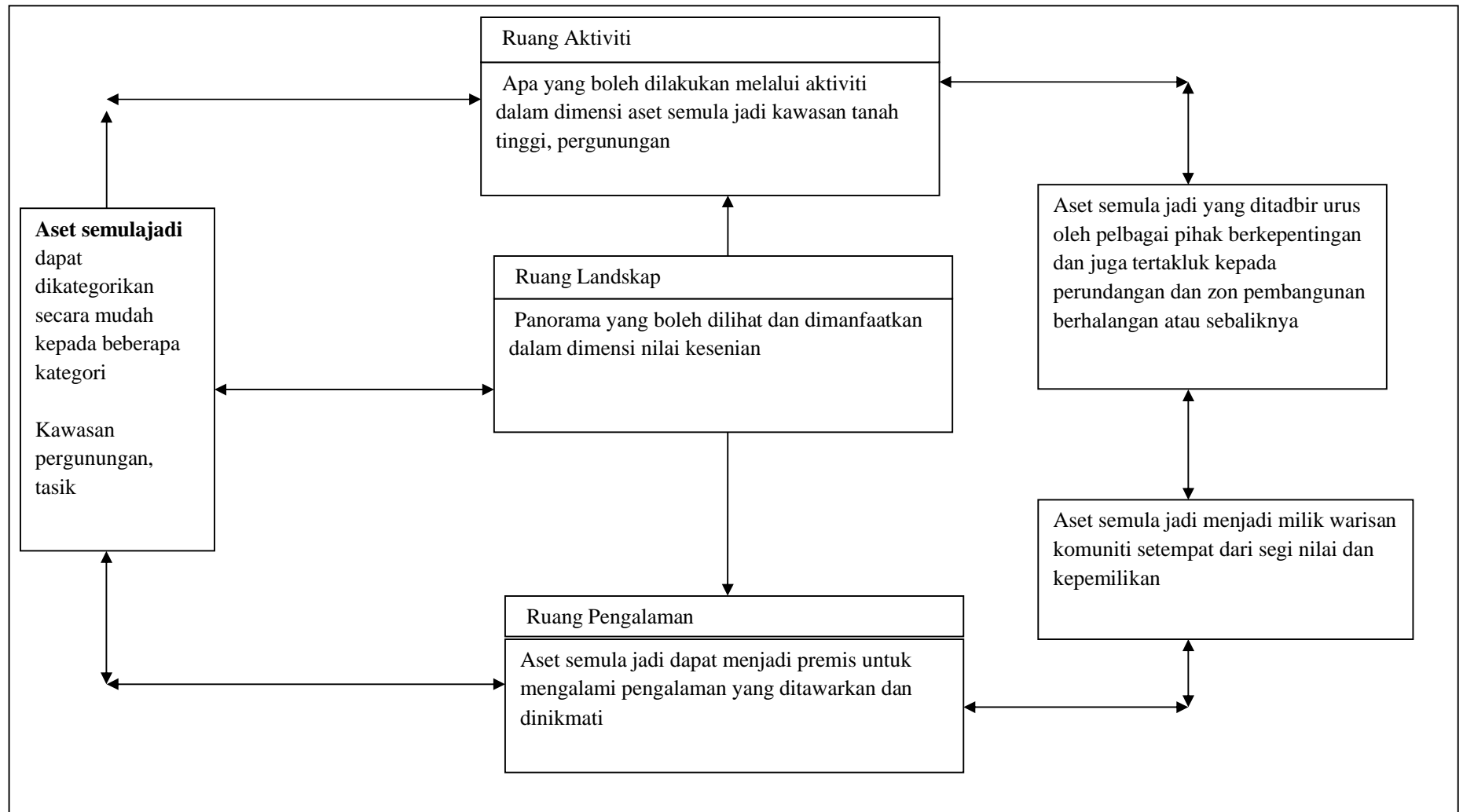
Aset semula jadi merupakan persekitaran yang terbentuk secara semula jadi, merangkumi tumbuh-tumbuhan, haiwan, sungai, bukit dan gunung, pantai dan pulau. Aset ini merupakan satu sumber alam sekitar yang belum terusik dan akan tercemar dan musnah jika tidak dipelihara dan dipulihara dengan baik. Keindahannya boleh menjadi produk dan tarikan kepada pelancong

Menurut Zbigniew (1995), pelancongan merupakan sektor ekonomi yang menawarkan produk paling bernilai, iaitu alam semula jadi. Aset ini merupakan khazanah semula jadi dan warisan yang tidak ternilai harganya. Secara umumnya, pelancongan dalam konteks ini melibatkan pengalaman aktiviti luar merangkumi pelbagai aktiviti, dari hanya aktiviti pelancongan pasif seperti berjalan kaki menikmati pemandangan hutan atau pelancongan yang bersifat pengalaman pengembaraan, sehinggalah kepada pelancongan yang berbentuk pemerhatian seperti memandu sambil menikmati pemandangan di pantai dan memerhati hidupan liar. Kebiasaannya, pakej-pakej pelancongan menggabungkan beberapa aktiviti (Higginbottom, 2004).

Pelancongan berasaskan persekitaran aset semula jadi dan warisan budaya berupaya menyumbang kepada pemeliharaan dan pemuliharaan alam sekitar dan budaya. Bagi memastikan aset semula jadi ini terus terpelihara, pemerkasaan aset ini hendaklah dilakukan secara terkawal bagi meminimumkan impak ke atas alam sekitar, dan memastikan aset semula jadi ini meningkatkan peluang untuk memajukan sektor pelancongan. Taman negara, kawasan rizab hidupan liar, sungai dan lautan serta kawasan perlindungan memainkan peranan yang signifikan dalam menarik kunjungan pelancong kerana para pelancong lebih gemarkan keindahan aset semula jadi, memandangkan aset semula jadi ini kini semakin pupus di negara mereka.

Selain itu, peranan aset semula jadi sebagai pusat pelancongan berbeza mengikut kegemaran dan kecenderungan pelancong, sama ada daripada kategori pelancong pasif atau pun pelancong aktif. Pelancongan berasaskan aset semulajadi menjadi lebih menarik jika diperlengkapkan dengan elemen tambahan seperti makanan sesuatu tempat, budaya, ketenangan dan keselamatan, kemudahan keperluan keluarga dan kenderaan (Habibah et al., 2012; Habibah, 2007). Kesemua elemen ini memenuhi tuntutan dan keperluan asas bagi memastikan pelancong berpuas hati terhadap sesuatu pakej pelancongan itu. Terdapat pelbagai jenis pelancongan berasaskan alam semulajadi seperti eko pelancongan, pelancongan berasaskan pengembaraan lembut dan lasak, pelancongan kembara dan safari (hidupan liar).

Meskipun terdapat pelbagai pendekatan bagi memposisikan aset semulajadi dalam konteks pelancongan, namun pendekatan melihat aset semulajadi dalam dimensi ruang pelancongan masih kurang ketara. Ini kerana ruang kini boleh ditafsirkan dalam dimensi ruang ketiga yang melibatkan ruang tampak dan tidak tampak (tangible and non-tangible), seperti ruang aktiviti, ruang landskap dan ruang pengalaman (Rajah 1).

Rajah 1. Dimensi aset semula jadi secara reruang, landskap dan pengalaman

Memperkasakan aset semula jadi dalam pelancongan di negeri Pahang

Negeri Pahang merupakan negeri yang terbesar di Semenanjung Malaysia, iaitu kira-kira 35,965 km persegi dengan jumlah penduduknya 1.5 juta orang pada tahun 2010. Berbanding negeri lain, negeri ini mempunyai banyak keistimewaan. Sebagai sebuah destinasi pelancongan, negeri Pahang dianugerahkan dengan keindahan alam semula jadi yang begitu menakjubkan. Antaranya memiliki sungai terpanjang di Semenanjung Malaysia, iaitu Sungai Pahang, gunung kedua tertinggi di Malaysia, iaitu Gunung Tahan (2,190 meter) dan tasik semula jadi terbesar di Malaysia, iaitu Tasik Bera. Para pelancong juga boleh menikmati kenyamanan udara tanah tinggi di Cameron Highlands, Genting Highlands dan Bukit Fraser (Hiong, 2007; Er, 2001). Sebahagian besar daripada taman negara terletak dalam negeri ini. Di samping itu, negeri Pahang turut memiliki taman-taman hutan yang terpelihara keasliannya seperti Rimba Kenong dan Endau-Rompin, selain Taman Negara (Rajah 2).

Rajah 2. Tarikan pelancongan negeri Pahang

Berdasarkan kelebihan semula jadi negeri Pahang, produk pelancongan berkonsepkan alam semula jadi wajar diperkasakan sebagai tarikan pelancongan utama di negeri dan negara ini. Kehijauan alam yang masih terpelihara dan keunikan budaya hidup masyarakat berpotensi tinggi untuk dibangunkan sebagai produk pelancongan (Yee & Chan, 2006). Kebanyakan lokasi pelancongan negeri ini sebenarnya sudah dipromosikan dan diberikan publisiti yang baik daripada semua pihak. Namun, tumpuan kini adalah lebih kepada usaha mempromosi dan membangunkan produk pelancongan berasaskan aset semula jadi bagi mengimbangi taburan pelancong ke negeri ini supaya manfaat ekonomi dapat dijana secara seimbang di seluruh negeri ini.

Taburan reruang aset semula jadi

Pahang mempunyai pelbagai aset semula jadi, dengan taburan ruangnya seperti yang ditunjukkan dalam Jadual 1. Setiap daerah mempunyai aset semula jadi yang unik dan mempunyai ciri-ciri yang tersendiri. Sebahagiannya telah pun dimajukan, dan sebahagiannya masih belum lagi dibangunkan dan dimanfaatkan. Paling penting dari segi taburan reruang, pelancongan mampu menonjolkan negeri Pahang sebagai negeri paling kaya dengan kepelbagaian aset semula jadi, dari aset tanah tinggi sehinggalah ke tasik semula jadi.

Jadual 1. Taburan reruang aset semula jadi Negeri Pahang

Daerah	Hutan	Sungai	Pantai	Pulau	Gunung	
Kuantan	-Hutan Lipur	-Sungai Pandan	-Pantai Teluk	-Pulau Chebeh	-Gunung Tahan	
	Sungai Pandan	-Sungai Jeram	Cempedak	-Pulau Seri Buat	-Gunung Irau	
	-Hutan Lipur	-Sungai Pelangi	-Pantai Balok	-Pulau Sembilang	-Gunung Benum	
	Berserah	-Sungai Keliu	-Pantai Sepat	-Pulau Tioman	-Gunung Tumang	
	-Hutan Lipur	-Sungai	-Pantai Gelora	-Pulau Tulai	Batak	
	Bukit Pelindung	Berkelah	-Pantai Batu	-Pulau Labas	-Gunung	
	-Hutan Lipur T.	-Sungai	Hitam	-Pulau Tokong	Berembun	
	Chempedak	Jerangkang		Bara	-Gunung Gedung	
	-Hutan Lipur			-Pulau Gut	-Gunung	
	Berkelah			-Pulau Sepoi	Berinchang	
	Pekan	-Hutan Lipur	-Sungai		-Pulau Ular	-Gunung Tangga
		Mentagan	Mentagan			-Gunung Hulu
	Rompin		-Sungai			Kechau
-Hutan Lipur		Mentenang			-Gunung Liang	
Menchali		-Sungai Seri	-Pantai Lanjut		Timur	
Bera	-Hutan Lipur	Mahkota			-Gunung Challi	
	Bukit Bertangga	-Sungai Asahan			-Gunung Siku	
Maran	-Hutan Lipur	-Sungai Kumai			-Gunung	
	Teladas	-Sungai Maran			Berembun	
Temerloh	-Hutan Lipur	-Sungai Jempol			-Gunung Penelope	
	Jerangkang	-Sungai Jerik			-Bukit Bujang	
	Paya Pasir				-Gunung Rock	
	-Hutan Lipur				-Gunung Cecil	
	Gunung Senyum				-Gunung Beluat	
	-Hutan Lipur				-Gunung Jasar	
	Kemasul				-Gunung Tunggul	
Jerantut	-Hutan Lipur	-Sungai Rengit			-Gunung Hulu	
	Som				Semangkok	
	-Hutan Lipur	-Sungai Lekok			-Gunung Perdah	
	Lata Meraung	-Sungai Salan			-Gunung Lebah	
	-Hutan Lipur -	-Sungai Tahan			-Gunung Pallas	
	Nusa Camp	-Sungai Tingkat			-Gunung Tapis	
	-Hutan Lipur	-Lata Besin			-Gunung Bedung	
	Ulu Tembeling.	-Lata Rengat			-Gunung Besar	
	-Hutan Lipur	-Lata Kasah			Hantu	
	Terenggun	- Sungai Garok			-Bukit Peteri	
Lipis	-Hutan Lipur	-Sungai			-Gunung Mandi	
	Kenong	Medang			Angin	
	-Hutan Lipur	-Sungai			-Gunung Ulu	
	Kenong	Kenong			Perus	
	-Hutan Lipur	-Sungai Sepan			-Gunung	
	Sungai Yu				Diwangsa	
Bentong	Jerangsang				-Gunung Hulu	
	-Hutan Lipur	-Sungai			Bakar	
	Lentang	Bentong			-Gunung Palas	
	-Hutan Lipur	-Sungai Benus			-Gunung Ulu	
	Konifer	-Sungai Tampit			Telang	

Raub	Hutan Lipur Lata Jarum	-Sungai Dong -Sungai Lipis	-Gunung Penumpu -Gunung Laris	
	Hutan Lipur Lata Berembun	-Sungai Klau -Sungai Jeriau)	-Gunung Pulang -Gunung Serudum	
	Hutan Lipur Jeriau	-Sungai Benta	-Gunung Lerek	
	Hutan Lipur Lata Lembik		-Gunung Belalai -Gunung Serudum	
	Cameron Highlands	Hutan Lipur Parit Fall	-Sungai Parit -Sungai Bertam -Sungai Kasih	-Gunung Cherlak -Gunung Tungku -Bukit Tajam
		Cherating		-Bukit Tujuh -Gunung Hulu Kemapan
Pantai Cendor Pulau Ular				-Gunung Jua -Bukit Idung -Gunung Berantai -Bukit Derow -Gunung Perlis -Bukit Tok Jenung -Bukit Chini -Bukit Pemandang -Bukit Cemingat -Bukit Jenderus -Gunung Senyum -Bukit Bertangga -Bukit Takun -Bukit Gayong

Sumber: Pelancongan Pahang

Pihak berkepentingan dan tanggung jawab membangunkan aset semula jadi

Seperti negerilain, negeri Pahang juga mempunyai misi, matlamat dan strategi pembangunan yang sentiasa dipantau dan diselaraskan diperingkat daerah dan negeri. Dalam konteks sumber alam dan pelancongan, strategi-strategi pembangunan di peringkat negeri dan tempatan adalah selaras dengan matlamat pembangunan negara bagi mencapai tarafnegara maju menjelang 2020 (Jadual 2).

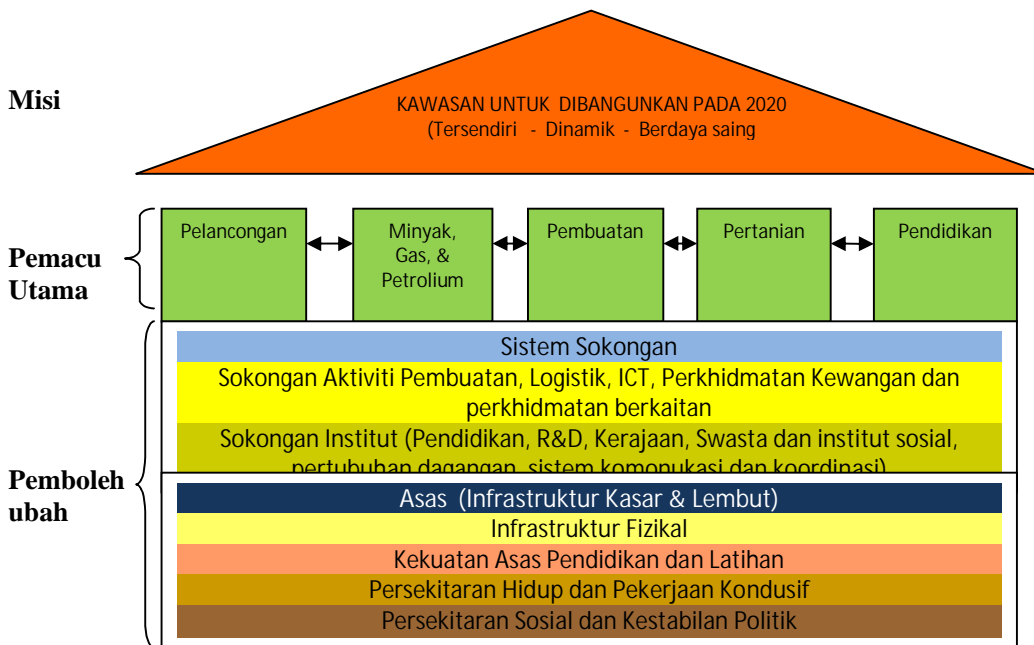
Jadual 2. Strategi pembangunan Negeri Pahang

Pembangunan fizikal	Memulihara habitat kritikal dan kawasan sensitif alam sekitar serta meningkatkan kualiti alam sekeliling.
Kedapatan Tanah untuk pembangunan yang dikategorikan sebagai tanah berhalangan	<ul style="list-style-type: none"> • Kategori B - Diwartakan sebagai kegunaan khas, rizab badan air, rizab hutan, rizab pantai, kecerunan melebihi 36 darjah dan ketinggian melebihi 150 meter. Merupakan 56.55 daripada jumlah keluasan tanah • iii. Kategori C - Kawasan Pemeliharaan seperti kawasan pinggiran sungai, kawasan berkecerunan 15 darjah hingga 35 darjah, kawasan berketinggian lebih 150 meter tetapi berkecerunan tidak melebihi 36 darjah atau sebaliknya, kawasan pertanian kelas 2 dan kawasan bekas lombong, 1,240,757.63 dan 34.50
Pelancongan	<ul style="list-style-type: none"> • Melaksanakan program-program meningkatkan lagi kualiti alam sekitar dengan pemantauan berterusan di destinasi pelancongan seperti di Taman Negara, Cameron Highlands, Pantai Cherating dan Pulau Tioman; • Mempromosikan kawasan pelancongan semula jadi seperti Bukit Fraser dan Pulau Tioman sebagai destinasi pelancongan ekologi berimpak rendah; • Pokok-pokok spesis eksotik tidak boleh ditanam di kawasan pelancongan berasaskan alam semula jadi seperti di Pulau Tioman dan Taman Negara;

Berdasarkan Jadual 2, pembangunan aset semula jadi menjadi sebahagian daripada strategi subsektor. Dengan mengambil rujukan kepada RSN Pahang 2002-2020, keperluan untuk membangunkan aset semula jadi dalam sektor pembangunan begitu terserlah dalam penekanan kepada konsep pembangunan mampan, terutama pembangunan fizikal yang melibatkan kawasan yang dikategorikan sebagai kawasan berhalangan untuk pembangunan.

Sementara itu, jika dilihat dalam konteks ruwang wilayah pembangunan ECER pula, pembangunan sumber semulajadi di Pahang adalah berlandaskan prinsip tersendiri, dinamik dan berdaya saing, bagi memastikan aset semulajadi dapat dimanfaatkan secara lestari dalam pelancongan dan bidang-bidang berkaitan yang lain (Rajah 3). Ini dilihat dalam konteks dua strategi utama ECER, iaitu sumber asli di Wilayah Ekonomi Pantai Timur (ECER) hendaklah dipulihara dan digunakan dengan bijak untuk manfaat generasi masa kini dan masa depan. Berdasarkan strategi utama ini, beberapa pendekatan telah dikenal pasti, iaitu aktiviti-aktiviti ekonomi dalam Wilayah Ekonomi Pantai Timur (ECER) hendaklah dijalankan dalam cara yang memastikan kemampanan alam semula jadi. Strategi ini direalisasikan dengan empat tindakan strategik iaitu:

- meluaskan rangkaian kawasan perlindungan - untuk pemuliharaan biologi, sumber, fizikal hidrologi dan sistem ekologi yang berkaitan, manakala membenarkan penyelidikan dan terhad aktiviti eko-pelancongan;
- mengekalkan Integriti Ekosistem Pantai dan Pulau - perlindungan dan penyelenggaraan ekosistem pantai dan pulau adalah penting untuk daya maju industri pelancongan di ECER. Pembangunan pelbagai garis panduan dan kawalan adalah untuk mengurangkan kesan negatif terhadap alam sekitar dan ekosistem pulau-pulau peranginan utama;
- memantau secara ketat pembangunan tanah tinggi – kawalan ke atas amalan pertanian yang telah menyebabkan hakisan tanah dan seterusnya membawa kepada pengelodakan sungai perlu dipergiatkan;
- mengenalpasti dan mengaplikasikan pendekatan baru - sentiasa mengkaji pengurusan alam sekitar sesuatu projek bagi menangani ancaman kepada ekosistem. Satu sistem pengurusan lembangan sungai bersepadu akan dilaksanakan bagi mengurangkan bahaya banjir di kawasan yang sering dilanda banjir dan hakisan pantai dengan penggunaan langkah-langkah struktur dan bukan struktur akan diteruskan. Paling penting, pendekatan ini memberi perlindungan alam sekitar yang menyeluruh dalam semua aspek perkembangan ECER.

Rajah 3. Pembangunan ECER, sumber dan pemacunya

Pengguna dan pelancong aset semula jadi negeri Pahang

Berdasarkan Jadual 3, kedatangan pelancong ke negeri Pahang boleh dibahagikan mengikut zon pelancongan: zon tanah tinggi, zon ekologi dan zon persisiran pantai. Menjelang 2020, sasaran kedatangan pelancong adalah sebanyak 13 juta orang seperti yang ditunjukkan dalam Jadual 3. Meskipun jumlah kedatangan pelancong kezon ekologi dijangka akan menguncup disebabkan faktor daya tampung fizikal dan konservasi, sasaran ini perlu dipertimbangkan semula apabila golongan pelancong baru yang lebih prihatin kepada alam semula jadi dan konservasi dikenal pasti.

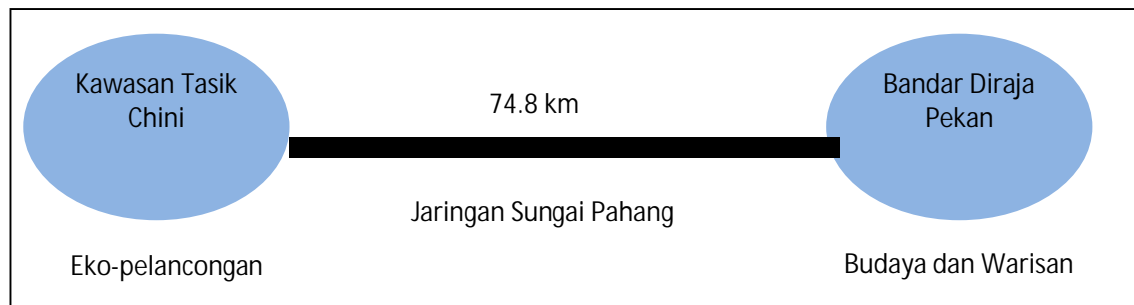
Jadual 3. Jumlah pelancong Negeri Pahang pada tahun 2000, 2012 dan sasaran pada tahun 2020

Zon Pelancongan	2000	Prestasi pelancongan negeri Pahang 2012	2020
Zon Tanah Tinggi	2.2 juta	Jumlah kedatangan pelancong – 12 juta orang.	9.6 juta
Zon Ekologi	0.8 juta		0.4 juta
Zon Persisiran Pantai/ Pulau	1.0 juta	Kadar penghunian bilik hotel pada tahun 2010 ialah 76.6 % manakala 2011 pada 79.1 %.	3.0 juta
Jumlah	3.3 juta	Jumlah pelancong domestik 2011 – 4,888, 125 orang; 2012; 5, 034, 979. Jumlah pelancong antarabangsa; 2011 – 3, 218, 135 dan 2012 – 3, 107,088 orang	13 juta
Domestik	2.0 juta		7.8 juta
Luar Negara	1.3 juta		5.2 juta

Sumber: Kajian Rancangan Struktur Negeri Pahang, 2002-2020

Memperkasakan aset semula jadi: kes Tasik Chini-Pekan

Dalam artikel ini, tarikan sumber pelancongan eko dan budaya di jaluran Tasik Chini-Bandar Pekan telah diteliti sebagai kes kajian. Secara umumnya, aset semula jadi didapati menjadi faktor penarik ke destinasi ini. Analisis terhadap penawaran produk digunakan bagi melihat bagaimana aset semula jadi boleh digemblengkan dalam memperkasakan lagi pelancongan negeri Pahang (Rajah 4).

Penawaran aset semulajadi sebagai produk pelancongan

Produk pelancongan merupakan aspek penting dalam memperlengkapkan sesebuah destinasi dan peranan pihak berkepentingan adalah penting dalam menawar dan membekalkan produk atau perkhidmatan pelancongan (Habibah et al., 2009; 2010). Produk Tasik Chini-Pekan kebanyakannya tertumpu pada objek alam sekitar semula jadi dan warisan kebudayaan. Pasarannya merangkumi pelbagai segmen, iaitu daripada pencinta alam semula jadi, pengembara, pelancong perniagaan, sehinggalah kepada percutian seisi keluarga (Habibah, 2012a; 2012b; 2012c). Antara produk eko-budaya di Tasik Chini dan Bandar Pekan Pahang adalah seperti yang ditunjukkan dalam Jadual 4.

Jadual 4. Penawaran produk semasa Tasik Chini - Bandar Pekan

Tasik Chini	Sungai Pahang	Pekan
Tasik Chini	Kuala Pahang	Istana Mangga Tunggal
Tasik Chini Resort	Perkampungan Tenunan Pahang	Istana Abu Bakar
Gunung Chini	Kompleks Kraftangan	Masjid Sultan Abdullah
Sungai Chini	Rumah Kelahiran Tun Abdul Razak	Muzium Sultan Abu Bakar
Kampung Gumum (Orang Asli)	Diambang Resort	Galeri Pengangkutan Air
Pusat Tenun Pahang Felda Chini	Jeti Sekepo	Padang Polo Diraja Pahang
Kompleks Makanan Ringan Felda Chini	Homestay Kampong Baru Salong	Menara Jam Bandar Pekan
	Pangkalan Bot Kampung Belimbing	Dataran Tebing Sungai
		Rumah Tradisional Pahang

Dalam konteks ruang aset semulajadi, ternyata Tasik Chini kelihatan diapresiasi sebagai tarikan yang mempunyai nilai warisan dan kepelbagaian. Namun begitu, apresiasi konsep 'laut' atau 'bahagian tasik' belum terserlah diterjemahkan dalam ruang aktiviti dan pengalaman, terutama daripada kacamata tempatan. Beberapa objek utama ini boleh digarapkan dalam membangunkan pelancongan:

- i. Tasik Chini: merupakan sumber utama tarikan eko-pelancongan dan Rizab Biosfera yang pertama di Malaysia. Rizab Biosfera Tasik Chini boleh dijadi kawasannya penyelidikan, merangkumi penyelidikan flora, fauna, hidrologi dan kebudayaan setempat. Tasik Chini terdiri daripada 12 rangkaian tasik yang dipanggil 'laut' oleh penduduk tempatan. Tasik terbesar ialah Laut Gumum, Laut Jerangking, Laut Melai dan Laut Jemberau. Kawasan di sekeliling tasik berbukit-bukau dan dikatakan menyerupai belakang seekor naga.
- ii. Gunung Chini berketinggi melebihi 800 meter diliputi hutan tebal. Aktiviti *bird watching* dapat dilakukan kerana terdapat 200 spesies burung. Tasik Chini juga memiliki kekayaan flora dan fauna dan sumber biologi seperti 51 spesis tumbuhan jenis hutan rendah (Mushrifah & Ahmad Abas, 1995) .
- iii. Sungai Chini adalah satu-satunya sungai yang mengalir dari tasik ke Sungai Pahang.
- iv. Perkampungan Orang Asli: Komuniti sekitar Tasik Chini terdiri daripada komuniti Orang Asli. Komuniti ini memiliki kehidupan tradisional dan merupakan komuniti pribumi yang mendiami kawasan tasik ini sejak berdekad lamanya. Terdapat enam perkampungan Orang Asli suku kaum Jakun iaitu Kg. Gumum, Kg. Tanjung Puput, Kg. Cendahan, Kg. Melai, Kg. Ulu Melai dan Kg. Ulu Gumum (Habibah et al., 2010; Mustafa et al., 2012).

Selain itu, kedudukan Tasik Chini terletak berhampiran dengan Skim Penempatan FELDA Chini yang mempamerkan panorama kawasan perladangan FELDA. Namun, tarikan ini kurang ditonjolkan dan kurang menyerlah dalam penawaran pakej pelancongan. Berasaskan pemerhatian pengkaji, kurang sekali agensi pelancongan membawa pelancong berbasikal untuk menikmati panorama kawasan petempatan dan perladangan FELDA. Dalam masa yang sama, ada kawasan petempatan yang menawarkan penataran ruang perkampungan tradisional sebagai panorama dan sumber pelancongan fotografi.

Jika diamati ruang pelancongan dalam jaluran Sungai Pahang pula, aset semulajadi sungai menawarkan pelbagai ruang aktiviti yang bersesuaian dengan sungai. Sungguhpun aset semulajadi kelihatan lebih mengarah kepada pengalaman berasaskan budaya, namun pengalaman aset semulajadi berasaskan sungai kurang diberikan penekanan. Tarikan sedia ada seperti Homestay Kg. Salong, Pengkalan Bot Kampung Belimbing boleh ditonjolkan sebagai produk pelancongan. Bagi Kg. Salong Baru, ruang panorama kampung tersusun dalam konteks Rizab Biosfera perlu digemblengkan tarikannya dengan Tasik Chini agar lebih terserlah lagi. Begitu juga dengan Pengkalan Bot Kg. Belimbing yang menjadi laluan utama sebelum wujudnya jalan raya terus ke Tasik Chini. Diambang Resort yang kini beroperasi bagi memenuhi permintaan pelancong *outdoor*, merupakan ruang yang boleh menggalakkan lagi aktiviti lasak berasaskan sungai. Malah, Kuala Pahang merupakan

kawasanyang kaya dengan ekologi marin, menjadi tarikan popular ‘kaki pancing’, selain pemandangan yang cantik.

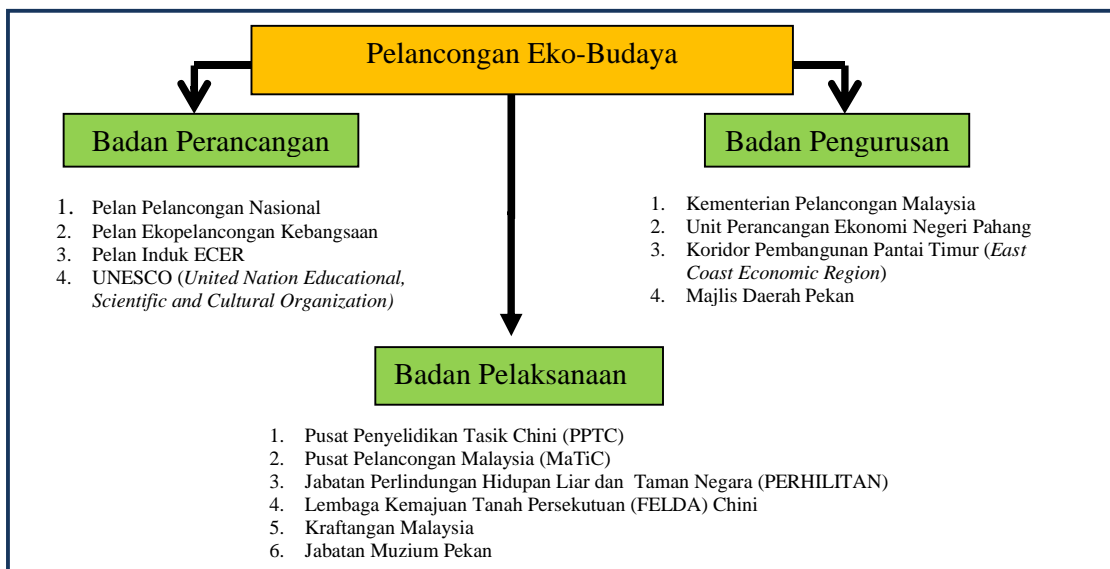
Di Kampung Pulau Keladi yang merupakan salah sebuah kampung tertua dalam Daerah Pekan, terletak rumah kelahiran Allahyarham Tun Haji Abdul Razak, mantan Perdana Menteri Malaysia. Rumah ini telah diambil alih oleh Muzium Negeri Pahang pada tahun 1985, dan telah dibina semula mengikut reka bentuk asal. Di dalam rumah ini, terdapat pelbagai koleksi Allahyarham Tun Abdul Razak. Selain koleksi gambar pelbagai aktiviti bersejarah sepanjang menjadi Perdana Menteri, terdapat juga sebuah katil di mana Tun Abdul Razak pernah tidur semasa beliau kecil. Melihat akan potensi pelancongan yang begitu besar, persekitaran kampung ini boleh dipertingkatkan, Gabungan antara aset semula jadi di kampung ini dan kaitannya dengan Sungai Pahang, sudah pasti mewujudkan tarikan rumah mantan Perdana Menteri ini menjadi satu produk pelancongan yang lebih lestari.

Sementara itu, ruwang budaya dan warisan yang lebih terarah kepada Bandar Diraja Pekan juga boleh dipakejkan dalam dimensi aset semulajadi. Pemandangan landskap yang indah di kawasan bandar juga harus bertema selaras dengan tarikan yang ada dalam jaluran ini. Pemilihan pokok dan bunga hiasan wajar mempunyai penceritaan tersendiri berkaitan dengan persekitaran setempat. Ini memastikan ruwang budaya ini lebih terserlah. Begitu juga Padang Polo yang kini mungkin dianggap sebagai sebuah padang biasa sahaja pada mata kasar pengunjung. Namun sekiranya diangkat ke suatu dimensi ruang pengalaman permainan awal golongan diraja, sudah pasti padang Polo membentuk satu dimensi aset landskap yang boleh melatari tarikan sukan asas di negeri Pahang.

Keunikan rumah Pahang yang mempunyai ciri-ciri tertentu juga boleh dijadikan aset panorama semula jadi, seperti rumah Minangkabau atau rumah Melaka yang telah dikenali ramai, termasuk dalam kalangan generasi muda. Dimensi seperti ini perlu diperluaskan, terutama bagi mempertingkatkan aset landskap sepanjang jalan bagi menarik aktiviti kembara bermotor secara rombongan mahupun individu.

Mekanisme pengurusan aset eko-budaya

Dalam konteks artikel ini, mekanisme pengurusan pelancongan eko-budaya melibatkan tiga peringkat utama, iaitu perancangan, pengurusan dan pelaksanaan. Dalam menyetengahkan konsep pelancongan eko-budaya dan tarikannya di Tasik Chini dan Bandar Diraja Pekan, pengkhususan institusi dalam perancangan dan pengurusan pelancongan eko-budaya amat penting. Institusi-institusi ini memainkan peranan penting dalam mengukuhkan konsep pelancongan dengan mempromosikan dan memperkasakan produk pelancongan eko-budaya (Rajah 5 dan Jadual 5).

Rajah 5. Mekanisme dan pelaksana aset eko-budaya

Jadual 5. Perancangan, pengurusan dan pelaksanaan aset eko-budaya

		Eko-pelancongan			Budaya		
		Chini	Sungai Pahang	Bandar Pekan	Chini	Sungai Pahang	Bandar Pekan
Perancangan	Pelan Pelancongan Nasional	/	/	/	/	/	/
	Pelan Ekopelancongan Kebangsaan	/	/		/	/	
	Pelan Induk ECER	/					/
	UNESCO (<i>United Nation Educational, Scientific and Cultural Organization</i>)	/			/		
Pengurusan	Kementerian Pelancongan Malaysia	/	/	/	/	/	/
	Unit Perancangan Ekonomi Negeri Pahang	/	/			/	/
	Koridor Pembangunan Pantai Timur (<i>East Coast Economic Region</i>)	/	/	/	/	/	/
	Majlis Perbandaran Pekan	/	/	/	/	/	/
Agensi Pelaksana	Pusat Penyelidikan Tasik Chini (PPTC)	/			/		
	Pusat Pelancongan Malaysia (MATIC)	/	/	/	/	/	/
	Jabatan Perlindungan Hidupan Liar dan Taman Negara (PERHILITAN)	/	/	/			
	Lembaga Kemajuan Tanah Persekutuan (FELDA)	/			/		
	Kraftangan Malaysia Cawangan Pahang					/	/
	Jabatan Muzium Pahang						/

Siapa pengunjung dan penggemar produk pelancongan eko semula jadi

Secara umumnya, pengunjung destinasi eko semula jadi ini dapat dikelaskan kepada dua kategori; iaitu pelancong domestik dan pelancong antarabangsa. Sehingga tahun 2011, kedua-dua lokasi ini telah berjaya menarik kedatangan pelancong walaupun prestasinya agak merosot (Jadual 6). Dari segi penjenisan, ciri-ciri berikut mempengaruhi dimensi aktiviti dan ruang yang digemari pelancong di Jaluran Tasik Chini-Pekan.

Jadual 6. Ketibaan pelancong ke Pekan, Tasik Chini dan Pahang

Tahun	2010	2011
Pekan	18,793	18,301
Tasik Chini	8,005	6,504
Pahang	9,540,652	7,286,851

Sumber: Perbadanan Bukit Fraser, 2012.

- i) Lazimnya rombongan pelancong dari Cherating dan Kuantan akan mengunjungi Pekan kemudian ke Tasik Chini ataupun mengunjungi Tasik Chini kemudian singgah ke Pekan. Ruang dan dimensi jaluran Sg. Pahang hanya menjadi tempat transit mengikut pakej pelancongan yang dipilih. Pengamatan kawasan dan tarikan panorama, terutamanya di kawasan FELDA dan perkampungan tradisional jarang dimanfaatkan.
- ii) Pelancong yang mengunjungi Tasik Chini juga dikaitkan dengan kunjungan ibubapa terhadap anak-anak mereka yang berada di Pusat Latihan Khidmat Negara, dan ini menyebabkan aliran kemasukan agak tinggi di musim-musim tertentu.
- iii) Data daripada survei pelancong 2011 yang dilakukan pengkaji menunjukkan pola pelancong domestik bersifat konsumtif dan bukan konsumtif, yang melibatkan diri dalam aktiviti berasaskan aset semulajadi dan budaya di kawasan tersebut. Aktiviti santai di kampung orang asli mendedahkan mereka dengan tradisi masyarakat.
- iv) Maklumat daripada temu bual mendalam dengan para pemilik resort di kawasan jaluran Sg. Pahang mendapati bahawa pelancongan rekreasi dan edu-pelancongan mendapat perhatian yang lebih tinggi.

Siapa komunitinya

Dalam konteks aset semulajadi, penekanan tentang siapa komuniti yang bertindak sebagai tuan rumah kepada aset ini adalah penting (Yahaya Ibrahim, 2008; Habibah et al., 2012a; 2012b). Secara umumnya, komuniti tuan rumah dalam aset semulajadi ini lebih mengarah kepada Orang Asli Jakun yang mendiami Tasik Chini. Di samping itu, kampung tradisionallain yang mempunyai sejarah penceritaan tersendiri juga boleh dikenal pasti, terutama bagi tujuan edu-pelancongan. Misalnya kewujudan komuniti Kemboja yang dikatakan mempunyai kaitan dengan Orang Asli Tasik Chini seolah-olah tenggelam apabila dilihat dalam dimensi penghuni awal kawasan ini. Secarageografinya, peranan komuniti di sini dianggap tidak penting, walhal dalam konteks aset semula jadi, ia perlu diadunkan sebegitu rupa supaya makna dan penceritaannya lebih terserlah.

Isu dan cabaran dalam memajukan aset semula jadi

Bagi memastikan aset semula jadi diposisikan sewajarnya dalam sektor pelancongan, beberapa isu dan cabaran perlu ditangani dan diberikan pertimbangan sewajarnya:

- i) Aset semulajadi seolah-olah 'tidak penting', 'statik' dan 'diperudahkan' sebagai subjek pelancongan, sedangkan pengamatan kepada nilai, ruang dan pengalaman yang ditawarkan adalah merangkumi pelbagai dimensi.
- ii) Aset semulajadi kerap kali dianggap sebagai aset subsektor terpilih yang hanya berada di bawah bidang kuasa pihak-pihak tertentu sahaja, misalnya di bawah Kementerian Sumber Asli dan Alam Sekitar, Kementerian Pelancongan, dan Jabatan Kemajuan Orang Asli (JAKOA).
- iii) Meskipun banyak pelan perancangan telah dilaksanakan, namun pemetaan aset semulajadi dalam acuan dan keperluan multi-disiplin – termasuk pelancongan jarang diberikan akses kepada pihak pengusaha pelancongan.
- iv) Aset semulajadi menghadapi saingan dengan tarikan semulajadi di negeri-negeri pelancongan lain.
- v) Dari segi gunatenaga mahir dan berbakat, aset semulajadi jarang diperbahaskan dalam konteks bagaimana memajukan nilai-nilai estetik yang boleh dipasarkan kepada pelancong.

Cadangan memperkasakan aset semula jadi negeri Pahang dan Tasik Chini-Pekan

Berdasarkan senario aset negeri dan Tasik Chini -Pekan, beberapa cadangan strategik boleh dikemukakan bagi tindakan selanjutnya oleh pihak-pihak berkepentingan.

- i) Perancangan dan Pembangunan: Memposisikan aset semulajadi dalam ruang aktiviti-landskap-produk serta pengalaman pelancongan. Melalui data bank – pemetaan aset semulajadi yang dibentuk dan ditafsirkan bagi kepelbagaian penggunaan dalam pelancongan, memberikan satu kelebihan tarikan negeri Pahang.
- ii) Pembangunan Produk: Aset semulajadi juga boleh dijadikan asas untuk membentuk ikon kawasan dan zon-zon terpilih.
 - a) Produk cenderahati – daripada tarikan visual sehingga kepada barangan tatahisan.
 - b) Pakej kembara luar bandar dan penggalakan pelancongan fotografi yang memanfaatkan aset tarikan ini
 - c) Aset semulajadi mempunyai nilai warisan, sejarah dan keindahan landskap yang boleh menggalakkan pelancongan perfileman.
- iii) Promosi dan Penggalakan: reruang panorama perlu dipromosikan dalam ruang pelancongan maya, terutama yang memaparkan tarikan yang unik dan 'rare'.
- iv) Aset semula jadi juga membuka ruang keterlibatan pelancongan kesukarelawanan, terutama dalam menggalakkan kerjasama 'Komuniti-Universiti', seperti dalam usaha konservasi dan penambahbaikan kawasan. Penglibatan aktif dan secara langsung komuniti dan masyarakat setempat yang berganding bahu dengan agensi-agensi kerajaan dalam memantau, melaporkan dan membanteras aktiviti-aktiviti yang boleh merosakkan alam sekitar merupakan satu unsur penting dalam menjayakan program ini.
- v) Pembangunan modal insan dalam memperkasakan aset semulajadi juga dipertingkatkan terutama dalam bidang perkhidmatan pelancongan.
- vi) Bagi menjamin pengekalan aset semula jadi sebagai tarikan utama Pahang, pendekatan pembangunan pelancongan lestari mesti dipatuhi dan dilaksanakan secara kolektif. Penyelidikan dan pemantauan terhadap aset semula jadi perlu dilakukan secara berterusan agar pembangunan yang dijalankan tidak mendatangkan risiko yang tinggi kepada kehidupan sejagat.

Kesimpulan

Negeri Pahang sangat kaya dengan keunikan aset semula jadi yang sangat berpotensi untuk dibangunkan sebagai destinasi pelancongan yang unggul. Bagi memperkasakan aset semula jadi ini agar terus kekal, tidak terancam dan lestari, pembangunan pelancongan memerlukan satu keseimbangan antara faedah ekonomi dan pengekalan aset semula jadi. Pembangunan pelancongan yang tidak memusnahkan atau mengurangkan nilai sumber alam semula jadi terbukti mampu menjadi tarikan utama pelancong. Aset semulajadi boleh dilihat dalam dimensi yang lebih hidup, bermakna dan tampak, justeru penghayatan dan penjenamaannya dalam produk pelancongan juga akan pelbagai mengikut kreativiti dan daya imaginasi bagaimana sesuatu aset semulajadi tersebut boleh menjadi satu sumber keindahan dan pengalaman kepada semua pihak. Secara keseluruhannya, pengurusan pelancongan yang bertanggungjawab dan memberi keutamaan terhadap perpentingnya aset semula jadi sudah pasti dapat meningkatkan daya dan nilai pelancongan di negeri Pahang.

Penghargaan

Setinggi penghargaan kepada Kementerian Pelajaran Malaysia yang membiayai penyelidikan ini melalui dana LRS BU/2012/UKM/BS. *The Science of Managing Environment Sensitive Areas* dan pihak penganjur Kolokium Sejarah Pahang dan ATMA, UKM yang memberikan ruang kepada

pengkaji mengemukakan hasil kajian untuk dikongsi bersama dengan pihak-pihak berkepentingan di negeri Pahang.

Rujukan

- Akama J(1996) Western environmental values and nature-based tourism in Kenya. *Tourism Management* **17**, 567-574.
- Er AC (2001) Peluang pasaran dan peranan kerajaan dalam pembangunan ekopelancongan di Bukit Fraser. In: *Bukit Fraser persekitaran fizikal, biologi dan sosial ekonomi*. Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Habibah Ahmad (2007) Percutian famili Melayu bandar. (PhD dissertation). Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Habibah A, Mushrifah Idris, Hamzah J, Mohd Ekhwan Toriman, Ari Kurnia (2012) Mempakej pelancongan Tasik Chini sebagai Rizab Biosfera. *E-Bangi* **7** (1), 119-132.
- Habibah A, Mushrifah I, Hamzah J, Buang A, Toriman ME (2012a) Crafting the natural capitals for the sustainability of ecotourism in Tasik Chini biosphere reserve: The host-guest perspectives. *The Social Sciences* **7** (4), 611-619 (*SCOPUS and ERA*).
- Habibah A, Mohamed R, Mushrifah I, Hamzah J, Aimi Syairah MN, Buang A (2012b) Positioning university as knowledge ecotourism destination: Key success factors. *International Business Management* **6** (1), 32-40 .
- Habibah A, Mushrifah I, Hamzah J, Toriman ME, Buang A, Jusoff K, Mohd Fuad MJ, Er AC, AM Azima (2012c) Assessing natural capitals for sustainable ecotourism in Tasik Chini biosphere reserve. *Advances in Natural and Applied Sciences* **6** (1),1-9
- Habibah A, Hamzah J, Mushrifah I (2010) Sustainable livelihood of the community in Tasik Chini biosphere reserve: The local practices. *Journal of Sustainable Development* **3** (3), 184-196.
- Habibah Ahmad, Hamzah Jusoh, Mushrifah Idris, Ari Kurnia, Ishak Yussof, Mustaffa Omar (2009) Memperkasa ekonomi Orang Asli Tasik Chini dalam konteks pembangunan wilayah ECER. Prosiding Persidangan Kebangsaan Ekonomi Malaysia ke-IV, Pusat Pengajian Ekonomi, Fakulti Ekonomi dan Perniagaan. UKM, Bangi Jilid 1, 175 - 188.
- Higginbottom K (ed) (2004) *Wildlife tourism: Impact, management and planning*. Common Ground Publishing, Altona, Victoria, Australia.
- Hiong LB (2007) Pembangunan ekopelancongan di Cameron Highlands: Satu kajian kes. Universiti Sains Malaysia.
- Mushrifah Idris, Ahmad Abas Kutty (2005) Trend of physico-chemical water quality in Tasik Chini. In: Mushrifah Idris, Khatijah Hussin, Abdul Latiff Mohammad (eds) *Khazanah Tasik Chini*, pp.20-29. Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Mustaffa Omar, Zanisah Man, Ishak Yussof (2011) Strategi tradisional komuniti jakun Tasik Chini, Pahang mengurus sumber semulajadi secara lestari. *E-Bangi* **6** (2), 239-254.
- Mohamad Shofi Mat Isa (2013) Pahang yakin tarik 12 juta Pelancong. *Utusan Malaysia*, 24 Mac.
- Richard G, Hall D (2000) *Tourism and sustainable community development*. Routledge, London.
- Yahaya Ibrahim (2008) *Pembangunan pelancongan dan perubahan komuniti*. Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuala Lumpur.
- Yee SK, Chan NW (2006) Tourism in the Cameron Highlands: Issues, prospects and challenges. In: Chan NW (ed) *Cameron Highlands: Issues & challenges in sustainable development*. School of Humanities, Universiti Sains Malaysia, Penang.
- Zbigniew M (1995) *Environmental issues of tourism and recreation*. University Press of America, United States.

<http://www.jpbd.pahang.gov.my/pdf/rsn.pdf>

<http://www.pahangtourism.com.my/>

<http://www.pahangtourism.org.my/>

http://www.tpwd.state.tx.us/landwater/land/programs/tourism/what_is/

http://archive.tourism.nsw.gov.au/Sites/SiteID6/objLib13/2_defining_nature_tourism.pdf